

१८

॥पुरुषसूक्तम्॥

प्रस्तावना

वेदो ज्ञानराशिः शब्दराशिश्च। वेदः अपौरुषेय इति एव परम्परा। प्राणिमात्रस्य इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च अलौकिकम् उपायं वेदयति वेदः। वेदेन ज्ञाप्यमाना उपायाः प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा प्रमाणेन अगम्याः सन्ति। केवलम् वेदशब्देभ्य एव ते उपाया ज्ञातुं शक्याः। ईश्वरोऽपि सृष्टिकरणे वेदज्ञानम् आश्रित्य जगत् सृजति। तदिदं वैदिकं ज्ञानं निर्भ्रान्तम् प्रमादरहितं च। स च वेदः प्रयोगभेदेन यज्ञनिर्वाहकत्वाद् ऋक् यजुः साम इति त्रेधा भिन्नः। स एव त्रयी इत्युच्यते। प्रतिवेदम् पुनः मन्त्रः ब्राह्मणम् इति द्विविधो विभागो प्रकल्पितो वेदविद्भिः। मन्त्र एव संहिता इत्यपि प्रचारः। मन्त्रस्तावत् यज्ञाद्यनुष्ठानकारणभूदद्रव्यदेवतादिप्रकाशकः। ब्राह्मणस्तु विध्यर्थवादादिप्रतिपादकः अनेकविधः। स्तुत्यात्मक ऋग्वेदः। तस्य ऋग्वेदस्य मण्डलरूपेण अष्टकरूपेण च द्वेधा विभाजनमस्ति। तत्र मण्डलरूपेण विभागे सति इदं सूक्तम् दशममण्डले नवतितमम् (ऋ.वे. म-१०.९०)। मन्त्रात्मकस्य ऋग्वेदस्य अयमंशः।

पुरुषसूक्तम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। ऋग्वेदसंहितायां दशममण्डले केषुचित् सूक्तेषु देवानां स्तुतिः नास्ति। स्तुतिभिन्नं किमपि विद्यते। पुरुषसूक्तमपि एवमेव सूक्तम् अस्ति। अस्मिन् सूक्ते सृष्टिविषयकवर्णनम् अस्ति। अस्मिन् सूक्ते आदिपुरुषशरीरात् देवताभिः या सृष्टिः कृता सा वर्णिता अस्ति। अत्र पुरुषस्य आध्यात्मिककल्पनायाः एकं भव्यं निदर्शनं विद्यते। पुरुषः एव समग्रविश्वरूपः। यः प्राचीनकाले वर्तमानकाले भविष्यत्काले च विद्यमानः। यजुर्वेदे एकत्रिंशे अध्याये पुरुषस्वरूपं वर्णितम्। यत्र ऋग्वेदापेक्षया षट् मन्त्राः अधिकाः सन्ति। अस्मिन् ऋग्वेदीयपुरुषसूक्ते सृष्टिप्रक्रिया यज्ञरूपेण कल्पिता। किञ्चित् परिवर्तनानन्तरं सामवेदे शुक्लयजुर्वेदे तथा अथर्ववेदे इदमेव सूक्तं प्राप्यते। सृष्ट्यर्थं देवताभिः ऋषिभिश्च यः यज्ञः कृतः तस्मिन् यज्ञे पुरुषः हविरूपेण परिकल्पितः। तस्मिन्नेव यज्ञे वसन्तर्तुः घृतं, ग्रीष्मर्तुः इन्धनं, शरदृतुः हविः च आसन्। अस्मात् एव पुरुषात् पशवः पक्षिणः ऋगादिवेदाः सूर्यः चन्द्रः इत्यादयः उत्पन्नाः। एवमेव सृष्टिवर्णनं कृतम्। अस्य पुरुषसूक्तस्य नारायणः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः षोडशमन्त्रे विराट् त्रिष्टुप्, विराट् पुरुषः देवता। अस्मिन् सूक्ते षोडशमन्त्राः सन्ति। तैः मन्त्रैः पुरुषस्वरूपं, सृष्टिविवरणं च वर्णितम्। शुक्लयजुर्वेदे ये मन्त्राः लभ्यन्ते तेऽपि अत्र आनीय व्याख्याताः सन्ति। उत्तरभागः उत्तरनारायणः इत्युच्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठम् अधीत्य भवान् -

- सूक्तस्यास्य संहितापाठं पठिष्यति।
- सूक्तस्यास्य पदपाठं पठिष्यति।
- सूक्तस्यास्य मन्त्राणाम् अन्वयं ज्ञास्यति।
- सूक्तस्यास्य मन्त्राणाम् सान्वयप्रतिपदार्थं ज्ञास्यति।
- सूक्तस्यास्य व्याख्यां सरलार्थं च अवगच्छेत्।
- सूक्तस्थशब्दानां केषाञ्चिद् व्याकरणज्ञो भवेत्।
- लौकिकवैदिकयोः शब्दयोः भेदं कर्तुं शक्नुयात्।
- पुरुषस्वरूपं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- सृष्टिविवरणं ज्ञातुं शक्नुयात्।

१८.१) इदानीं मूलपाठं पठाम (पुरुषसूक्तम्)

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥१॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति॥२॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि॥३॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः।
ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि॥४॥

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः॥५॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः॥६॥

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॒न्पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः।
तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये॥७॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुतः॒ संभृ॑तं पृषदा॒ज्यम्।
प॒शून्ताँश्च॑क्रे वाय॒व्या॑नार॒ण्यान्ग्रा॒म्याश्च॒ ये॥८॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॒ ऋचः॒ सामा॑नि जज्ञिरे।
छन्दां॑सि जज्ञिरे॒ तस्मा॒द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत॥९॥

तस्मा॒दश्वा॑ अजायन्त॒ ये के चो॑भ॒याद॑तः।
गावो॑ ह जज्ञिरे॒ तस्मा॒त्तस्मा॑ज्जा॒ता अ॑जा॒वयः॑॥१०॥

यत्पुरु॑षं॒ व्यद॑धुः कति॒धा व्य॑कल्पयन्।
मुखं॒ किम॑स्य॒ कौ बा॒हू का ऊ॒रू पादा॑ उच्येते॥११॥

ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽस्य॒ मुख॑मासीद् बा॒हू रा॑ज॒न्यः॑ कृ॒तः।
ऊ॒रू तद॑स्य॒ यद्वैश्यः॑ प॒द्भ्यां शू॒द्रो अ॑जायत॥१२॥

च॒न्द्रमा॒ मन॑सो जा॒तश्चक्षोः॒ सूर्यो॑ अजायत।
मुखा॒दिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ प्रा॒णाद्वा॒युर॑जायत॥१३॥

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत।
प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिशः॒ श्रोत्रा॒त्तथा॑ लो॒काँ अ॑कल्पयन्॥१४॥

स॒प्तास्या॑सन् परि॒धय॒स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑ कृ॒ताः।
दे॒वा यद्य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना अब॑ध्न॒न् पुरु॑षं प॒शुम्॥१५॥

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन्।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः॥१६॥

(इतः परं विद्यमानोऽयं भागः शुक्लयजुर्वेदीयो वर्तते। तत्र पुरुषसुक्तस्यैव अंशभूतः गण्यते। उत्तरनारायणीयसूक्तम्। शुक्लयजुर्वेदः। ३१ अध्यायः।)

अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे॥१७॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥१८॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽअन्तरजायमानो बहुधा वि जायते।
तस्य योनिं परि पश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा॥१९॥

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानां पुरोहितः।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये॥२०॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन्।
यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे॥२१॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्।
इष्णन्निषाणामुं मऽइषाण सर्वलोकं मऽइषाण॥२२॥

१८.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥१॥

पदपाठः- सहस्रशीर्षा। पुरुषः। सहस्रऽअक्षः। सहस्रऽपात्॥ सः। भूमिम्। विश्वतः। वृत्वा। अति। अतिष्ठत्। दशऽअङ्गुलम्॥१॥

अन्वयः- पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रपात्, सः भूमिं विश्वतः वृत्वा दशाङ्गुलम् अतिष्ठत्।

व्याख्या- सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सः अयं सहस्रशीर्षा। सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तःशिरोभिर्युक्तः इत्यर्थः। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम्। एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वञ्च। सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम्। ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थितः इत्यर्थः।

सान्वयप्रतिपदार्थः - पुरुषः= परमेश्वरो ब्रह्म वा, सहस्रशीर्षा = अनन्तमस्तकयुतः, सहस्रशब्दोऽत्र बहुत्ववाची । शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम्। सहस्राक्षः= अपरिमितलोचनसमन्वितः, अक्षिग्रहणम् अत्र सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम्। सहस्रपात्= असंख्यातचरणयुक्तः, विद्यते इति शेषः। पादग्रहणम् अत्र कर्मेन्द्रियोपलक्षकम्। स= अन्तर्यामी, भूमिं= ब्रह्माण्डगोलकरूपां धरित्रीम्, अथवा पञ्चभूतानि व्याप्य, भूमिशब्दोऽत्र पञ्चभूतोपलक्षकः । सर्वतः= विश्वतः, ऊर्ध्वम् अधः अग्रादितः अन्तर्बहिश्च। स्पृत्वा= व्याप्य, परिवेष्ट्य इत्याशयः। दशाङ्गुलम्=दशाङ्गुलपरिमितं देशम्। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम्। ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्य अवस्थित इत्याशयः। यद्वा--नाभेः सकाशाद् दशाङ्गुलम् अतिक्रम्य हृदि संस्थितः । दशाङ्गुलशब्दः अल्पद्योतकोऽपि। अति= अतिक्रान्तं कृत्वा , अधिकं वा, अतिष्ठत्= अवस्थितः। अनुष्टुब्वृत्तमत्र।।१

सरलार्थः- विराडाख्यः पुरुषः अनन्तशिरोयुक्तः अनन्ताक्षियुक्तः अनन्तपादयुक्तः। स समस्तब्रह्माण्डं व्याप्य तिष्ठन् अपि दशाङ्गुलपरिमितस्थानम् अधिकं विद्यते। अर्थात् ब्रह्माण्डात् बहिः अपि स तिष्ठति इत्यर्थः।

व्याकरणम् -

- सहस्रशीर्षा-सहस्रं शीर्षाणि यस्य सः(बहुवीहिसमासः)।
- सहस्राक्षः-सहस्रम् अक्षीणि यस्य सः(बहुवीहिसमासः)।
- सहस्रपात्-सहस्रं पादाः यस्य सः(बहुवीहिसमासः)।
- वृत्वा-वृ-धातोः क्त्वाप्रत्यये वृत्वा इति रूपम्।
- अतिष्ठत्- स्थाधातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।

पुरु॑ष ए॒वेदं सर्वं॒ यद्भू॒तं यच्च॒ भव्य॑म्।
उ॒ताम॑ृत॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति॥२॥

पदपाठः- पुरु॑षः। ए॒व। इ॒दम्। सर्व॑म्। यत्। भू॒तम्। यत्। च॒। भव्य॑म्॥ उ॒त।
अ॒मृ॒त॒ऽत्वस्य॑। ईशा॑नः। यत्। अन्ने॑न। अ॒ति॒ऽरोह॑ति॥२॥

अन्वयः- इदं सर्वं पुरुष एव, यत् भूतं, यत् च भव्यम्, उत अमृतत्वस्य ईशानः यत् अन्नेन अतिरोहति।

व्याख्या- यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् पुरुष एव। यच्च भूतमतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव। यथा अस्मिन्कल्पे वर्तमानप्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः। उत अपि चामृतत्वस्य देवत्वस्यायम् ईशानः स्वामी। यत् यस्मात्कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेन अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः।

सान्वयप्रतिपदार्थः - इदं सर्वं= निखिलप्रत्यक्षवर्तमानं जगत् , यद् भूतं = यद् अतीतकालिकं विश्वं, यच्च भाव्यं=यद् भविष्यत्कालिकं जगत्, पुरुष एव=तत्सर्वं परब्रह्म परमात्मा एव, (सः=पुरुषः) अमृतत्वस्य=अमरतायाः, मोक्षस्य वा, ईशानः= स्वामी, उत=अपि च, यत्= यत्किमपि, अन्नेन= भोज्येन, अतिरोहति= वृद्धिं लभते, (तस्यापि ईशानः= स्वामी इत्याशयः) ।।२

सरलार्थः- यत् किमपि दृश्यमानं जगत् तत् सर्वमपि स पुरुषः एव। यत् जातं, यच्च भविष्यति तत् अपि स पुरुष एव। स अमृतत्वस्य अधिपतिः। किञ्च भोग्यवस्तुभिः वर्धमानस्यापि अधिपतिः।

व्याकरणम् -

- भव्यम्-भूधातोःयत्प्रत्यये।
- ईशानः-ईश्-धातोः शानचि प्रथमैकवचने।
- अतिरोहति-अतिपूर्वकात् रुह्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

ए॒तावा॑नस्य महि॒मातो॒ ज्यायाँ॑श्च॒ पूरु॑षः।
पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑ दि॒वि॥३॥

पदपाठः- ए॒तावा॑न्। अ॒स्य॒। म॒हि॒मा। अतः॑। ज्यायान्॑। च॒। पुरु॑षः॥ पादः॑। अ॒स्य॒।
विश्वा॑। भू॒तानि॑। त्रि॒ऽपात्। अ॒स्य॒। अ॒मृत॑म्। दि॒वि॥३॥

अन्वयः- एतावान् अस्य महिमा पुरुषः च अतः ज्यायान्, विश्वाभूतानि अस्य पादः, अस्य त्रिपात् अमृतं दिवि।

व्याख्या- अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। न तु तस्य वास्तवस्वरूपम्। वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः चतुर्थः अंशः। अस्य पुरुषस्य अविशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्राकाशस्वरुपे व्यवतिष्ठात इति शेषः। यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै०आ०८.१;तै० उ० २.१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः।

सान्वयप्रतिपदार्थः - एतावान्= निखिलं परिदृश्यमानं जगद्, अस्य = सर्वेश्वरस्य पुरुषस्य महिमा= स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः। अतः अस्मात्, ज्यायान्= अतिशयेन अधिकः च, पूरुषः= ब्रह्माण्डनायकः। अस्य= ब्रह्मणः, पादः=चतुर्थांशः विश्वा= समग्रानि, भूतानि=प्राणिजातानि, अस्य= जगत्स्रष्टुः , त्रिपात्= त्रिचतुर्थांशः अमृतं= विनाशारहितं, दिवि=स्वप्रकाशस्वरूपे, आकाशे वा विद्यत इति शेषः ।।३

सरलार्थः- अस्य पुरुषस्य एवं महिमा यत् अयं पुरुषः महिम्नः ऐश्वर्यात् च वृहत्। समस्तप्राणिनः अस्य चतुर्थः अंशः अस्ति। तस्य त्रयः अंशाः द्युलोके अवस्थिताः।

व्याकरणम्-

- एतावान्-एतत्+वतुप्(वत्)।
- ज्यायान्-ज्या+ईयसुन्।
- विश्वा- विश्वशब्दः, नपुंसकलिङ्गस्य प्रथमाबहुवचने वैदिकं रूपम्। विश्वानि इति अस्य लौकिकं रूपम्।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः। स्येहा
ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि॥४॥

पदपाठः- त्रिऽपात्। ऊर्ध्वः। उत्। ऐत्। पुरुषः। पादः। अस्य। इह। अभवत्। पुनरिति॥

ततः। विष्वङ्। वि। अक्रामत्। साशनानशने इति। अभि॥४॥

अन्वयः- त्रिपात्पुरुषः ऊर्ध्वः उदैत्, पुनः अस्य पादः इह अभवत्, ततः साशनानशने अभि विष्वङ् व्याक्रामत्।

व्याख्या- योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयं ऊर्ध्व उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहितोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्य अस्य सोऽयं पादः लेशः सोऽयम् इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं-'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भ० गी० १०.४२) इति। ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्। किं कृत्वा। साशनानशने अभिलक्ष्य। साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम्। तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः॥

सान्वयप्रतिपदार्थः - त्रिपात् = त्रिचतुर्थांशयुतः, पुरुषः = ब्रह्म, ऊध्वम् = उपरिष्टात्, उद् = उत्कर्षेण, ऐत् = गतवान्, संस्थितवानित्याशयः। अस्य = पुरुषस्य, पादः = चतुर्थांशः, पुनः = भूय, इह = अस्मिन् लोके, अभवत् = स्थितिं प्राप। ततः = तस्माद्, मायायाम् आगत्य अनन्तरं वा, विष्वङ् = चतुर्दिक्षु, विविधरूपो भूत्वा वा, साशनम् = असनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम्, अनशनम् = तद्रहितम्

अचेतनम्, ते साशनानशने = चेतनाचेतने, अभि = अभिलक्ष्य, वि = विशेषरूपेण, अक्रामत् = व्याप्तवान्।। ४

सरलार्थः- त्रिपात्पुरुषः द्युलोकं गतः, चतुर्थः अंशः अस्मिन् लोके एव विद्यते। स चतनेषु अचेतनेषु च विविधरूपेण व्याप्तः अस्ति।

व्याकरणम् -

- उदैत्-उत्पूर्वकात् इधातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।
- व्यक्रामत्-विपूर्वकात् क्रम्-धातोः लङि मध्यमपुरुषैकवचने।
- साशनाशने- अश्-धातोः ल्युटि, अशनेन सहितं साशनम्, अशनेन रहितम् अनशनम्, साशनम् च अनशनम् चेति साशनाशने इति द्वन्द्वसमासः।

तस्मा॑द्वि॒राळ॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः।
स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद्भूमि॒मथो॑ पु॒रः॥५॥

पदपाठः- तस्मा॑त्। वि॒ऽराट्। अ॒जा॒य॒त॒। वि॒ऽराजः॑। अधि॑। पुरु॑षः॥ सः। जा॒तः। अति॑। अ॒रि॒च्य॒त॒। प॒श्चात्। भूमि॑म्। अथो॒ इति॑। पु॒रः॥५॥

अन्वयः- तस्मात् विराड् अजायत, विराजः अधिपुरुषः। सः जातः भूमिम् अथो पुरः अत्यरिच्यत।

व्याख्या- विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते। तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः अजायत उत्पन्नः। विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्। विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत। सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया देवतात्मजीवोऽभवत्। एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति- स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः केशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव (नृ० ता० २.१.९)इति। स जातः विराट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत्। विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत्। पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः। अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज। पूर्यन्ते सप्तभिरधातुभिरिति पुरः शरीराणि।

सान्वयप्रतिपदार्थः - तस्माद् = आदिपुरुषात्, विराट् = ब्रह्माण्डदेहः, अजायत = जातः, विराजः अधि = विराड्देहस्य उपरि, तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा, पूरुषः = एकः पुमान् (अजायत) , स जातः = समुत्पन्नो विराट्पुरुषः, अत्यरिच्यत = अतिरिक्तोऽभवत्, देव-तिर्यङ्-मनुष्यादिरूपः अभूत्। पश्चाद् = देवादिजीवभावाद् ऊर्ध्वं, भूमिं = महीं, ससर्ज इति शेषः। अथो = भूमिसृष्टेः अनन्तरं, पुरः = शरीराणि, ससर्ज इत्याशयः।।५

सरलार्थः- आदिपुरुषात् विराट् उत्पन्नः, विराजः जीवात्मा उत्पन्नः अभवत्। उत्पन्नात् परमेव स स्वयमेव देवमनुष्यरूपेण पृथक्कृतवान्। तदनन्तरं पृथिवी उत्पन्ना, ततः जीवात्मनः कृते शरीरं निर्मितम्।

व्याकरणम्-

- विराट्-विपूर्वकात् राज्-धातोः क्विपि।
- अजायत-जन्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।
- अत्यरिच्यत-अतिपूर्वकात् रिच्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।

पाठगतप्रश्नाः

१. पुरुषसूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।
२. दशाङ्गुलम् इत्यस्य किं तात्पर्यम्।
३. ईशानः इत्यस्य कः अर्थः।
४. पुरुषस्य चतुर्थः पादः कः।
५. पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् कुत्र विद्यते।
६. यद्यपि पुरुषस्य पादचतुष्टयं निरूपयितुम् अशक्यं तथापि कथं पादत्वोपन्यासः।
७. विश्वा इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
८. उदैत् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
९. साशनानाशने इत्यस्य कः अर्थः।
१०. पुरः इत्यस्य कः अर्थः।

यत्पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत।
व॒स॒न्तो अ॑स्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः॥६॥

पदपाठः- यत्। पुरु॑षेण। ह॒विषा॑। दे॒वाः। य॒ज्ञम्। अत॑न्वत॥ व॒स॒न्तः। अ॒स्य॒। आ॒सी॒त्। आज्य॑म्। ग्री॒ष्मः। इ॒ध्मः। श॒रत्। ह॒विः॥६॥

अन्वयः- यत् देवाः पुरुषेण अतन्वत। अस्य वसन्तः आज्यम् आसीत्, ग्रीष्मः इध्मः, शरत् हविः(चासीत्)।

व्याख्या- यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासम्भवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्त्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञम् अतन्वत अन्वतिष्ठन्। तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आज्यम् आसीत् अभूत्। तमेवाज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्तः इत्यर्थः। एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत्। तमेवेध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरद्धविरासीत्। तामेव पुरोडाशादिहविष्त्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। पूर्वपुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वं न सङ्कल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषेरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम्।

सान्वयप्रतिपदार्थः - देवाः= सुराः, यत्= यदा, पुरुषेण= पुरुषाख्येन हविषा, यज्ञम्= मानसं यागम्, अतन्वत= विस्तारितवन्तः। अस्य= यज्ञस्य, आज्यं= घृतम्, वसन्तः= ऋतुः एव, आसीत्= अभूत्। इध्मः= समिद् इन्धनविशेषः, ग्रीष्मः= उष्ण ऋतुः एव। हविः= पुरोडाशादिहविष्ट्वेन, शरद्= एतदाख्य ऋतुः आसीत्= अभवत्॥६॥

सरलार्थः- यदा देवाः पुरुषरूपहविषा यज्ञं सम्पादितवन्तः तदा वसन्तर्तुः यज्ञस्य घृतमासीत्, ग्रीष्मर्तुः इध्मः आसीत्, शरदृतुः हविरासीत्।

व्याकरणम् -

- अतन्वत- तनु विस्तारे इति धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये॥७॥

पदपाठः- तम्। यज्ञम्। बर्हिषि। प्र। औक्षन्। पुरुषम्। जातम्। अग्रतः॥ तेन। देवाः। अयजन्त। साध्याः। ऋषयः। च। ये॥७॥

अन्वयः- अग्रतः जातं तं यज्ञं पुरुषं बर्हिषि प्रौक्षन् तेन देवाः ये साध्याः ऋषयः च अयजन्त।

व्याख्या- यज्ञं यज्ञसाधनभूतं ते पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत्राह। अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तम् 'तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति। तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजन्त। मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते देवा इत्यत्र आह। साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकुलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ये च सन्ति। ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः।

सान्वयप्रतिपदार्थः - तं= प्रथितम्, अग्रतः= प्राक्, जातं= प्रादुर्भूतम्, यज्ञं= यज्ञसाधनभूतं सम्पूजनीयं वा, पुरुषं= पशुत्वभावनया यूपे बद्धं, (देवाः= सुराः) बर्हिषि= मानसे यागे, दूर्वायां वा, कुशेषु वा, प्र औक्षन्= प्रकर्षेण प्रोक्षितवन्तः। देवाः= अमराः, साध्याः= सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः, ये=

प्रथिताः, ऋषयश्च= बह्मवेत्तारः, मन्त्रद्रष्टारश्च, (आसन्, ते सर्वे) तेन= प्रथितेन पुरुषेण, अयजन्त= यागं विहितवन्तः।।७।।

सरलार्थः- प्रथमम् उत्पन्नं यज्ञीयपुरुषं कुशे स्थापयित्वा जलेन पवित्री कृतवान्। ततः प्रोक्षितपुरुषात् देवाः प्रजापत्यादिसृष्टकर्तारः यज्ञकर्तारः ऋषयश्च यज्ञं सम्पादितवन्तः।

व्याकरणम् -

- प्रौक्षन्-प्रपूर्वकात् उक्ष्-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- अयजन्त-यज्-धातोःलङि प्रथमपुरुषबहुवचने।

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्।
पशून् ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये॥८॥

पदपाठः- तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। सम्ऽभृतम्। पृषत्ऽआज्यम्॥ पशून्। तान्। चक्रे। वायव्यान्। आरण्यान्। ग्राम्याः। च। ये॥८॥

अन्वयः- सर्वहुतः तस्मात् यज्ञात् पृषदाज्यम् सम्भृतम्, वायव्यनि आरण्यानि ये च ग्राम्याः तान् चक्रे।

व्याख्या- सर्वहुतः। सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहूत्। तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रिज्यं सम्भृतं सम्पादितम्। दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं सम्पादितमित्यर्थः। तथा वायव्यान् वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान्। आरण्या हरिणादयः। तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते 'वायवःस्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः। अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान्परिददाति'(तै०ब्रा० ३.२.१.३)इति।

सान्वयप्रतिपदार्थः - तस्मात्= पुरुषमेधाख्यात्, सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत्, तस्मात् सर्वहुतः= सर्वात्मकहवनशीलत्वात्, यज्ञात्= मखात्, पृषत् च तद् आज्यम् पृषदाज्यं= दधिमिश्रम आज्यं, सम्भृतम्= समुत्पन्नं सम्पादितं वा, (तस्मात् सम्भृतात् पृषदाज्यात्) वायव्यान्= वायुतदेवताकान्, नभचारिण इत्याशयः, आरण्यान्= अरण्ये भवान्, हरिणादीन्, ये च= प्रथिताः, ग्रामे भवाः ग्राम्याः= ग्रामभवाः गवाश्वादयः, तान्= पशून्, चक्रे= समुत्पादितवान्।।८।।

सरलार्थः- तस्मात् सर्वहुतः यज्ञात् दधिमिश्रितं घृतम् एकत्री कृतम्। तेन घृतेन आकाशस्थाः विहगाः, आरण्यकपशवः, ग्राम्यपशवः च उत्पन्नाः।

व्याकरणम् -

- सर्वहूतः- सर्वं हूयते यस्मिन्; तस्मात्। सर्व हू क्विप् , पञ्चम्येकवचने।

- पृषदाज्यम्- पृष्-धातोः शतृप्रत्यये, पृषत् च तद् आज्यं च(कर्मधारयः)।
- सम्भृतम्- सम्पूर्वकात् भृधातोः क्तप्रत्यये।
- वायव्यान्- वायुशब्दात् यत्प्रत्ययः, ततः द्वितीयाबहुवचनम्।
- आरण्यान्- अरण्यशब्दात् अण्प्रत्ययः, ततः द्वितीयाबहुवचनम्।
- ग्राम्याः- ग्रामशब्दात् यत्प्रत्ययः, ततःप्रथमाबहुवचनम्।
- चक्रे- कृधातोः लिटि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचनम्।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत॥९॥

पदपाठः- तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। ऋचः। समानि। जज्ञिरे॥ छन्दांसि। जज्ञिरे।
तस्मात्। यजुः। तस्मात्। अजायत॥९॥

अन्वयः- सर्वहुतः तस्मात् यज्ञात् ऋचः सामानि जज्ञिरे , तस्मात् छन्दांसि तस्मात् यजुः अजायत।

व्याख्या- सर्वहुतः तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः। तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे। तस्मात् यज्ञात् यजुः अपि अजायत।

सान्वयप्रतिपदार्थः - तस्मात् = प्रथितात्, सर्वहुतः = अशेषहवनशीलत्वात्, यज्ञात् = मखात्, ऋचः = ऋग्वेदाः, सामानि = सामवेदाः, जज्ञिरे = समुत्पन्नाः, तस्मात् = पुरुषमेधाख्ययागात्, छन्दांसि = गायत्र्यादीनि वृत्तानि, जज्ञिरे = प्रादुर्भूतानि, तस्मात् = प्रथितात् मखात्, यजुः = यजुरपि, अजायत = जातः, समुत्पन्न इत्याशयः।।९

सरलार्थः- तस्मात् सर्वहुतः यज्ञात् ऋचः, सामानि, गायत्र्यादीनि छन्दांसि, यजूंषि च उत्पन्नानि।

व्याकरणम् -

- जज्ञिरे- जन्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- अजायत- जन्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः॥१०॥

पदपाठः- तस्मा॑त्। अश्वाः॑। अ॒जा॒य॒न्त॒। ये। के। च॒। उ॒भ॒याद॑तः॥ गाव॑ः। ह॒। ज॒ज्ञि॒रे॒। तस्मा॑त्। तस्मा॑त्। जा॒ताः। अ॒जा॒वय॑ः॥१०॥

अन्वयः- तस्मात् अश्वाः अजायन्त, ये के च उभयादतः, तस्मात् ह गावः जज्ञिरे, तस्मात् अजावयः जाताः॥

व्याख्या- तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः। तथा ये के च अश्वाव्यतिरिक्ताः गर्दभाः अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च यज्ञिरे। किञ्च तस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः।

सान्वयप्रतिपदार्थः - तस्मात् = पूर्वनिगदितात् यज्ञात्, अश्वाः = हयाः, ये के च = अश्वातिरिक्ता गर्दभादयः अश्वतराश्च, उभयोः भागयोः दन्ता येषां ते उभयादतः = ऊर्ध्वाधोभागयोः दन्तयुक्ताः सन्ति, तेऽपि, अजायन्त = समुत्पन्नाः। तस्मात् = पूर्वोक्ताद् यज्ञात्, ह = स्फुटं, गावः = धेनवः, जज्ञिरे = प्रादुर्भूताः, तस्मात् = मखात्, अजाश्च अवयश्च अजावयः = छागमेषादयश्च, जाताः = जनिम् अलभन्त।।१०

सरलार्थः- तस्मात् यज्ञात् अश्वाः, ऊर्ध्वभागे अधोभागे च येषां दन्ताः विद्यन्ते ते उत्पन्नाः, गावः उत्पन्नाः, अजाश्च अजायन्त।

व्याकरणम् -

- अजायन्त- जन्-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- उभयादतः- उभयोः दन्ताः येषां ते(बहुव्रीहिसमासः)
- जज्ञिरे- जन्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- अजावयः- अजाश्च अवयश्च(द्वन्द्वसमासः)।

पाठगतप्रश्नाः

११. यज्ञे कः ऋतुः आज्यम् आसीत्।
१२. यज्ञे कः ऋतुः इध्मः आसीत्।
१३. यज्ञे कः ऋतुः हविः आसीत्।
१४. तेन पुरुषरूपेण पशुना के देवाः अयजन्त।
१५. आरण्यकाः कस्मात् अजायन्त।
१६. उभयादतः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१७. पृषदाज्यम् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

१८. प्रौक्षन् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

१९. वायव्यान् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

२०. जज्ञिरे इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते॥११॥

पदपाठः- यत्। पुरुषम्। वि। अदधुः। कतिधा। वि। अकल्पयन्॥ मुखम्। किम्। अस्य। कौ। बाहू इति। कौ। ऊरू इति। पादौ। उच्येते इति॥११॥

अन्वयः- यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, अस्य मुखं किम्, अस्य बाहू कौ, ऊरु कौ पादौ उच्येते।

व्याख्या- प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते। प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधूः सङ्कल्पेन उत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः। अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत्। कौ बाहू अभूताम्। कौ च पादावुच्येते। प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यदिना विशेषविषयाः प्रश्नाः।

सान्वयप्रतिपदार्थः - (देवाः= पुरन्दरप्रभृतयः) यत् = यदा, पुरुषं =विराड्रूपं, व्यदधुः = सङ्कल्पेन समुत्पादितवन्तः, (तद्) कतिधा = कतिभिः प्रकारैः, व्यकल्पयन् = विविधं कल्पितवन्तः। अस्य = पुरुषस्य= मुखं = आननं, किम् आसीत् =किम् बभूव, किम् बाहू = भुजौ, किम् ऊरू = जङ्घे, आस्तामिति शेषः, किम् पादौ = चरणौ, उच्येते = कथ्येते।।११

सरलार्थः- देवाः पुरुषं विविधभागेन विविधरूपेण च विभक्तवन्तः। तस्य पुरुषस्य किं मुखं, कौ तस्य बाहू, कौ तस्य ऊरू, कौ वा तस्य पादौ।

व्याकरणम् -

- व्यदधुः- विपूर्वकात् धाधातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- व्यकल्पयन्- विपूर्वकात् कृप्-धातोः णिचि लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- उच्येते- ब्रू-धातोः कर्मणि लटि प्रथमपुरुषद्विवचने।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥१२॥

पदपाठः- ब्राह्मणः। अस्य। मुखम्। आसीत्। बाहू इति। राजन्यः। कृतः॥ ऊरू इति। तत्। अस्य। यत्। वैश्यः। पत्ऽभ्याम्। शूद्रः। अजायत॥१२॥

अन्वयः- ब्राह्मणः अस्य मुखम् आसीत्, राजन्यः बाहू कृतः, यत् वैश्यः तत् अस्य ऊरूः, पद्भ्यां शूद्रः अजायत।

व्याख्या- इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति। अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् मुखादुत्पन्नः इत्यर्थः। योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान् सः बाहु कृतः बाहुत्येन निष्पादितः। बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यद्वैश्यः संपन्नः। ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः। तथा पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषः अजायत। इयं च मुखदिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत '(तै०स० ७.१.१.४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये।

सान्वयप्रतिपदार्थः - अस्य = पुरुषस्य, परमेश्वरस्य वा, मुखम् = आननं, ब्राह्मणः = द्विजः, आसीत् = अभूत्। राजन्यः = क्षत्रियः, बाहू = भुजौ इव शौर्यपराक्रमसमन्वितः, कृतः = निष्पन्नः। यत् = यः, वैश्यः = वैश्यजातिमान् पुरुषः, तत् = सः, ऊरू = जङ्घे। शूद्रः = शूद्रजातिमान् पुरुषः, पद्भ्याम् = चरणाभ्याम्, अजायत = समुत्पन्नः।।१२

सरलार्थः- ब्राह्मणः अस्य मुखमासीत् अर्थात् मुखात् उत्पन्नः। क्षत्रियः अस्य हस्तः आसीत् अर्थात् हस्ताभ्याम् उत्पन्नः। वैश्यः अस्य ऊरुः आसीत् अर्थात् ऊरुभ्याम् उत्पन्नः। शूद्रः अस्य पादः आसीत् अर्थात् पादाभ्याम् उत्पन्नः।

व्याकरणम् -

- आसीत्- अस्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत॥१३॥

पदपाठः- चन्द्रमाः। मनसः। जातः। चक्षोः। सूर्यः। अजायत॥ मुखात्। इन्द्रः। च। अग्निः। च। प्राणात्। वायुः। अजायत॥१३॥

अन्वयः- मनसः चन्द्रमाः जातः, चक्षोः सूर्यः अजायत, मुखात् इन्द्रः च अग्निः च, प्राणात् वायुः अजायत।

व्याख्या- यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्माद्देवोत्पन्ना इत्याह। प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः। चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत। अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ। अस्य प्राणाद्वायुरजायत।

सान्वयप्रतिपदार्थः - (अस्य = पुरुषस्य) मनसः = चेतसः, चन्द्रमाः = चन्द्रः (हिमांशुः), जातः = समुत्पन्नः। चक्षोः = लोचनाभ्यां, सूर्यः = भास्करः, अजायत = प्रादुर्भूतः। श्रोत्राद् = कर्णात्, वायुः = मातरिश्वा, प्राणश्च = जीवः। मुखात् = आननात्, अग्निः = अनलः (वह्निः), अजायत = समुद्भूतः।।१३

सरलार्थः- तस्य पुरुषस्य मनसः चन्द्रमा उत्पन्नः, नेत्रात् सूर्यः उत्पन्नः, मुखात् इन्द्रः अग्निश्च उत्पन्नौ, प्राणेभ्यः वायुः उत्पन्नः।

व्याकरणम् -

- अजायत- जन्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।
- मनसः- मनस्-शब्दस्य षष्ठ्येकवचने पञ्चम्येकवचने वा।

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत।
प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिशः॒ श्रोत्रा॒त्तथा॑ लो॒काँ अ॑कल्पयन्॥१४॥

पदपाठः- नाभ्याः॑। आ॒सी॒त्। अ॒न्तरि॑क्षः। शी॒र्ष्णः। द्यौः। सम्। अ॒व॒र्त॒त॥ प॒त्ऽभ्याम्। भूमिः॑। दिशः॑। श्रोत्रा॑त्। तथा॑। लो॒कान्। अ॒क॒ल्प॒य॒न्॥१४॥

अन्वयः- नाभ्याः अन्तरिक्षम् आसीत् शीर्ष्णः द्यौः समवर्तत, पद्भ्यां भूमिः, श्रोत्रात् दिशः, तथा लोकान् अकल्पयन्।

व्याख्या- यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनः प्रभृतिभ्योऽकल्पयन् तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः। एतदेव दर्शयति। नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत्। शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्नाः। अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः।

सरलार्थः- पुरुषस्य नाभिमण्डलात् अन्तरिक्षम् उत्पन्नं, शिरसः द्युलोकः, पादात् भूमिः, कर्णात् च दिशः उत्पन्नाः। एवं स लोकान् सृष्टवान्।

व्याकरणम् -

- समवर्तत- सम्पूर्वात् वृत्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।
- अकल्पयन्- क्लृप्-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम्॥१५॥

पदपाठः- सप्त। अस्य। आसन्। परिऽधयः। त्रिः। सप्त। सम्ऽइधः। कृताः॥ देवाः। यत्। यज्ञम्। तन्वानाः। अबध्नन्। पुरुषम्। पशुम्॥१५॥

अन्वयः- यत् देवाः यज्ञं तन्वानाः पुरुषं पशुम् अबध्नन्, अस्य सप्त परिधयः आसन्, त्रिः सप्त समिधः कृताः।

व्याख्या- अस्य साङ्कल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन्। ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः अतः एव आम्नायते-' न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति'(तै०स० २.६.६.३)इति। ततः एव आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः। तथा समिधः त्रिः सप्तत्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः। 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः'(तै०स० ५.१.१०.३)इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः। यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नम् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम्।

सान्वयप्रतिपदार्थः - अस्य= मानसयागस्य, सप्त= सप्तसंख्याकाः, परिधयः= मर्यादाः, आसन्= अभवन्। त्रिःसप्त (३ x ७)= एकविंशतिसंख्याकाः, समिधः= एधांसि, कृताः= कल्पिताः। यत्= यदा, यज्ञं= मानसक्रतुं, तन्वानाः= विस्तारयन्तः, देवाः= पुरन्दरप्रभृतयः, पुरुषं= विराट्पुरुषमेव, पशुम्= पशुत्वेन, अबध्नन्= बद्धवन्तः, भावितवन्त इत्याशयः।।१५।।

सरलार्थः- यदा देवाः यज्ञात् उत्पन्नं पुरुषपशुं अबद्धनन् तदा तस्य सप्त परिधयः एकत्रिंशत् समिधयः च निर्मिताः।

व्याकरणम् -

- तन्वानाः- तन्-धातोः शानचि प्रथमाबहुवचने।
- अबध्नन्- बन्ध्-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥१६॥

पदपाठः- यज्ञेन। यज्ञम्। अयजन्त। देवाः। तानि। धर्माणि। प्रथमानि। आसन्॥ ते। ह। नाकम्। महिमानः। सचन्त। यत्र। पूर्वे। साध्याः। सन्ति। देवाः॥१६॥

अन्वयः- देवाः यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त, तानि धर्माणि प्रथमानि आसन्। ते महिमानः ह नाकं सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः देवाः सन्ति।

व्याख्या- पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः। तस्मात् पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रुपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन्। एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः। अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते। देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासकाः महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति॥

सान्वयप्रतिपदार्थः - देवाः= पुरन्दरप्रभृतयः सुराः, यज्ञेन= मानसेन सङ्कल्पेन, यज्ञम्= यज्ञस्वरूपं प्रजापतिम्, अयजन्त= पूजितवन्तः। तानि= प्रथितानि, प्रथमानि= मुख्यानि, धर्माणि= जगद्रूपविकाराणां धारकाणि, आसन्= अभूवन्। ते यज्ञानुष्ठातारः उपासकाः वा, ह= निश्चयेन, महिमानः= माहात्म्ययुक्ताः सन्तः, नाकं= स्वर्गं, सचन्त= प्राप्नुवन्ति, यत्र= स्वर्गे, पूर्वे= पुरातनाः, साध्याः= देवगणाः, देवाः= सुराः, सन्ति= वर्तन्ते।।१६।।

सरलार्थः- देवाः यज्ञेन यज्ञस्वरूपं प्रजापतिं पूजितवन्तः। स एव सर्वप्रथमः धर्मः। ते उपासकाः दिव्यं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति, यत्र प्राचीनाः सिद्धिं प्राप्तवन्तः देवाः सन्ति।

व्याकरणम् -

- अयजन्त- यज्-धातोः लङि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषबहुवचने।
- सचन्त- सच्-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने वैदिकरूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

२१. पुरुषस्य मुखात् किमुत्पन्नम्।
२२. पुरुषस्य हस्ताभ्यां कौ उत्पन्नौ।
२३. पुरुषस्य ऊरुभ्यां कौ उत्पन्नौ।
२४. पुरुषस्य पादाभ्यां कौ उत्पन्नौ।
२५. पुरुषस्य कस्मात् चन्द्रमाः जातः।
२६. पुरुषस्य चक्षुषः कः जातः।
२७. पुरुषस्य मुखात् कौ उत्पन्नौ।
२८. पुरुषस्य नाभिमण्डलात् किम् उत्पन्नम्।
२९. पुरुषस्य शिरसः किम् अजायत।
३०. पुरुषस्य पादाभ्यां का उत्पन्ना।

१८.३) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

(इतः परं षट् मन्त्राः शुक्लयजुर्वेदीया वर्तन्ते। उत्तरनारायणीयसूक्तम्। शुक्लयजुर्वेदः। ३१ अध्यायः। अत्र उवटभाष्यं महीधरभाष्यं चोपलभ्यते। अत्र उवटभाष्यांशान् गृहीत्वा प्रामुख्येन महीधरभाष्यमेव किञ्चित् परिवर्तनेन उपस्थापितमस्ति। सायणभाष्यमपि सन्धिविच्छेदादिकं कृत्वा कठिनांशान् परित्यज्य प्रदत्तमस्ति।)

अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे।।१७।।

व्याख्या- अद्भ्यः संभृत इति उत्तरनारायणेन आदित्यम् उपस्थाय इति (१.३.६.२.२०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम्। उपान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषाः त्रिष्टभः। आदित्य देवत्याः। पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते।

अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षणकम्। भूतपञ्चकात् यो रसः सम्भृतः पुष्टः। तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतेः यो रसः अग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत्। भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वमात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि तुष्टानि कालश्च। ततः तुष्टेभ्यः कश्चिद् रसविशेषफलरूपः उत्तमजन्मप्रदः उत्पन्नः इत्यर्थः। तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहम् उदयं करोति। अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतः तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानदेवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवाः आजानदेवाः च। कर्मणा उत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः। सृष्ट्यादौ उत्पन्नाः आजानदेवाः। ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः। ये शतं कर्मदेवानाम् आनन्दाः स एक आजानदेवानाम् आनन्दः। (बृह.मा. ४.१.३५) इति श्रुतेः। सूर्यादय आजानदेवाः।।१७।।

सायणभाष्यम्- उत्तरनारायणेन आदित्यम् उपतिष्ठते। षट् ऋचः उत्तरनारायणमन्त्राः। तत्र आद्याः तिस्रः त्रिष्टुभः। ततो द्वे अनुष्टुभौ। अन्त्या त्रिष्टुप्। उत्तरनारायणेन आदित्यम् उपस्थाय अनपेक्षमाणः अरण्यम् अभिप्रेयादिति। श्रीनारायणदेवत्याः मन्त्राः आदित्योपस्थाने विनियुक्ताः। पूर्वकल्पान्तरीयेषु पुरुषमेधयज्ञादिभावम् आपन्नः परम्पराकोटिसञ्चारीति श्रूयते। यः अद्भ्यः उदकात् सकाशात् संभृतः पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशाच्च संभृत इति। पृथिव्युदकग्रहणं पञ्चमहाभूतानाम् उपलक्षणम्। तदन्तरप्रतिपन्ने अहनि स परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् अध्यधिकारसिद्धत्वात्। अग्रे प्रथमं यः भूतपञ्चकात् संभृतः। भृद् भरणे। पुण्यसंस्कारानुरञ्जितभूतपञ्चकपरिवेष्टित इत्यर्थः। एवं संभृतः सन् पश्चात् रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तत। रसो रागः तस्माद् रसात् विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्य सः विश्वकर्मा सविता तस्माद् विश्वकर्मणः रसात् सर्वजगत्कर्तुः ईश्वरस्य रागात् ईश्वरेच्छा समवर्तत समभवत्। सूक्ष्मशरीरी अवस्थितस्य उत्पद्यमानः सूक्ष्मदेहस्य त्वष्टा श्रीभगवान् आदित्यः यत् रूपं विदधत् कालात्मकः सविता विशिष्टं रूपं कुर्वन् एति आगच्छति तन्मर्त्यस्य पूर्वं मनुष्यस्य सतः देवत्वं व्यत्ययः देवत्वेन आजानं जननं उत्पत्तिरेव तस्य जन्म अभवत् इति आदित्यः स्तूयते।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥१८॥

व्याख्या- एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं देशकालाद्यवच्छेदरहितम् पुरुषं सूर्यमण्डलस्थम् अहं वेद जानामि इति ऋषेः वचनम्। कीदृशम्। आदित्यवर्णम् आदित्यस्य इव वर्णो यस्य तम्। उपमान्तराभावात् स्वोपमम्। स्वप्रकाशम् इति भावः। तथा तमसः परस्तात्। तमोरहितम् इत्यर्थः। तमःशब्देन अविद्या उच्यते। अविद्यायाः भेददर्शनम्। तम् एव आदित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युम् अत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति। अयनाय आश्रयाय अन्यः पन्थाः मार्गो न विद्यते। अर्थात् पुरुषं विदित्वा एव मृत्युम् अतिक्रामति। इतः अन्यः कोऽपि मार्गः मृत्युराहित्याय नास्ति। सूर्यमण्डलान्तः पुरुषम् आत्मरूपं ज्ञात्वा एव मुक्तिः।।१८।।

सायणभाष्यम्- एवं प्रतीयमानं पुरुषं पुरि शेते इति पुरुषः तम्। अनेन प्राप्तं परिच्छेदं व्यावर्तयति- महान्तमिति। महान्तम् अपरिच्छिन्नम् अनन्तम्। आदित्यवर्ण- आदित्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्य स आदित्यवर्णः स्वयं प्रकाश इत्यर्थः। तमसः परस्तात्। अज्ञानाकाराद् उपरि स्वतेजसा अज्ञानान्धकारम् अधःकृत्य वर्तमानम् एतं महान्तम् आदित्यान्तस्थं पूर्णं पुरुषम् एनं साक्षाद् परोक्षभूतम्, अहं- शोधित-त्वंपदार्थः अहं वेद जानामि। एतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णपुरुषं वेद। आदित्यवर्णं महान्तं पुरुषम् एतं पुरुषं वेद अवेद् इत्येवं व्यतिहारेण अहं वेद जानामि। सर्ववेदान्तैः तात्पर्येण प्रतिपाद्यार्थम् आह- तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमिति। सहस्रशीर्षेत्यादिना यः अभिहितः परमेश्वरः तमेव विदित्वा नान्यं, तं विदित्वा एव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारम् अत्येति अतिक्रामति, न कर्मणा।अथ तमेव तं विदित्वा एव मृत्युम् अत्येति मृत्युम् अतिक्रम्य एति स्वस्वरूपं प्राप्नोति परब्रह्म एति गच्छति इत्युपचारः। पक्षान्तरशङ्कां निरस्यति- नेति। अन्यः पन्थाः न विद्यते अयनाय गमनाय स्वरूपप्राप्तये।।१८।।

पाठगतप्रश्नाः

३१. अद्भ्यः सम्भृतः इति पुरुषसूक्ते उपात्ता मन्त्राः कुत आनीताः।
३२. पुरुषसूक्ते कः आदित्यरूपं प्राप्तः।
३३. देवत्वमाजानमग्रे इत्यत्र कतिविधा देवा व्याख्याकारेण उक्ताः। तद्भेदाः के।
३४. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् इत्यत्र पुरुषस्य महत्त्वं किम्।
३५. आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इत्यत्र तमःपदार्थः कः।
३६. कं विदित्वा मृत्युम् अत्येति।
३७. नान्यः पन्थाः अयनाय विद्यते। कुत्र अयनाय। कश्च पन्थाः।

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽअन्तरजायमानो बहुधा वि जायते।
तस्य योनिं परि पश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा।।१९।।

व्याख्या- किंभूतः इति विशिष्यते। य सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तः हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति। यश्च अजायमानः अनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेण उत्पद्यते। धीराः ब्रह्मविदः तस्य प्रजापतेः योनिः स्थानं स्वरूपं परिपश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मि इति जानन्ति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि। सर्वं तदात्कम् एव इत्यर्थः।।

सायणभाष्यम्- प्रकर्षेण जायन्ते इति प्रजाः। तासां पतिः। गर्भे अन्तः सर्वप्राणिनाम् उदरमध्ये अन्तर्यामिरूपेण यः चरति। स च स्वरूपेण अजायमानः देहादेः जन्मनि अपि स्वयं जन्मशून्योऽपि उपाधिवशात् बहुधा बहुप्रकारेण विजायते। यद्वा अज गतिविक्षेपणयोः। स्वमायया सर्वान् अजायमानः विक्षेपयन् संमोहयन् स्वयं बहुधा विजायत इति। तस्य बहुधा वर्तमानस्यापि प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं च धीराः सम्यक् ज्ञानिनः परिपश्यन्ति साक्षात् कुर्वन्ति। तस्मिन् प्रजापतौ हि एव स्वकारणभूते एव विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतानि तस्थुः तिष्ठन्ति।।१९।।

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानां पुरोहितः।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये।।२०।।

व्याख्या- यः प्रजापतिः आदित्यरूपो देवेभ्यः अर्थाय आतपति द्योतते। अतिशयेन तेजसा तपति आदित्यरूपेण। यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येषु अग्रे नीतः। (यः देवानां पुरः अग्रे इन्द्रत्वेन स्थितः। - इति उवटः)। यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः अग्रे प्रथमम् उत्पन्नः ब्रह्मरूपेण। तस्मै रुचाय तेजसे आदित्याय नमः। कीदृशाय। रोचते असौ इति रुचः। तस्मै दीप्यमानाय। इगुपध.. (पा.३.१.१३५) इति कप्रत्ययः। तथा ब्राह्मये ब्राह्मणः अपत्यं ब्राह्मिः। इञि टिलोपः। ब्रह्मावयवभूताय ब्रह्मपुरुषापत्याय वा।।२०।।

सायणभाष्यम्- देवेभ्यः अर्थाय आतपति आतपं करोति प्रकाशयति च प्रकाशते। यो देवानां पुरोहितः। यश्च देवानाम् अग्रतः हितम् आचरति। पूर्वो यो देवेभ्यः। यश्च देवेभ्यः पूर्वः सर्वदेवाग्रणीः जातः। तस्मै ब्राह्मये रुचाय नमः। ब्रह्मणो योग्यं ब्राह्मं तस्मै ब्राह्मये रुचाय रोचमानाय दीप्यमानाय आदित्याय नमः।।२०।।

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन्।
यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे॥२१॥

व्याख्या- देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मणः अपत्यम् आदित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचः अब्रुवन् ऊचुः। किम् ऊचुः। ब्राह्मो जातौ (पा.६.४.१७१) इति निपातः। तत् किम् अतः आह। यो ब्राह्मणः हे आदित्य त्वा त्वाम् एवम् उक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवाः वशे असन् वश्याः भवन्ति। आदित्यस्य उपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः।

सायणभाष्यम्- रुचं रोचमानं ब्राह्मं ब्रह्मावयवभूतं जाताविव्त्यनिटिलोपे च ब्राह्ममिति भवति। रुचं ब्राह्मं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्राह्मणजातिं त्वामेवं पूर्वोक्तप्रकारेण परं ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिरिति यो ब्राह्मणो विद्यात् तस्य ब्रह्मणस्य वशे देवाः असन् अभवत् भवन्ति। परब्रह्मवशवर्तिनो देवाः तदंशभूतस्यापि वशवर्तिनो भवन्तीत्यर्थः।।२१।।

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्।
इष्णन्निषाणामुं मऽइषाण सर्वलोकं मऽइषाण॥२२॥

व्याख्या- ऋषिः आदित्यः स्तुत्वा प्रार्थयते। हे आदित्य, श्रीः लक्ष्मीः च ते तव पत्न्यौ। जायास्थानीये त्वद्वशे इत्यर्थः। (अस्य पुरुषस्य एते अवयवाः इति। उवटः)। यया सर्वजनाश्रयणीयो भवति सा श्रीः श्रीयते अनया श्रीः संपद् इत्यर्थः। अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये। नक्षत्राणि गगनगाः ताराः तव रूपम्। तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसः गोलकः सूर्यो नक्षत्राणि अम्बुगोलकाः इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः। अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तम् मुखम् विकासितमुखस्थानीये अश्नुवाते व्याप्नुतः तौ अश्विनौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीदम् सर्वमश्नुवाताम् इति श्रुतेः। य ईदृशः ते त्वां याचे। इष्णन् कर्मफलम् इच्छन् सन् इषाणः इच्छुः। इषु इच्छायां विकरणव्यत्ययः। यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः अत्र इच्छार्थः। किम् एषणीयं तत्राह। अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनः अस्तु इति इच्छा। अमोघेच्छात्वाद् इष्टं भवतीत्यर्थः। सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकः अहं भवेयम् इति इच्छा इत्यर्थः। मुक्तो भवेयम् इत्यर्थः। सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति सामश्रुतेः।।२२।।

सायणभाष्यम्- श्रीश्च लक्ष्मीश्च ते सवितुः तव पत्न्यौ। यया आश्रयणीयो भवति सा श्रीः। आदित्यः यया तु लक्ष्यते सा लक्ष्मीः। श्रीः शोभानुरूपा। लक्ष्मीः दीप्तिलक्षणचिद्रूपिणी। उभे ते पत्न्यौ भार्ये। ते के। अहोरात्रे ये पत्नीत्वेन कल्पिते पार्श्वे उभयपार्श्ववर्तिन्यौ ते। नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि तव रूपं अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं मुख्यं मुखम्। इत एवं रूपं त्वामिदमहं याचे। इष्णं निषाणामुं म इषाण- सर्वलोकं म इषाण। एतत्पदद्वयमपि इषुधातो रूपम्। विकरणव्यत्ययश्च। इष्णन् इच्छन्

कर्मफलमिच्छन्। किं तद् इति। अमुं म इषाण-अमुं लोकं मे मदीयत्वेन इषाण इच्छ, सर्वलोकं मे मदीयत्वेन इषाण इच्छ आत्मत्वेन वा इषाण, अहम् एव इदं सर्वमिति सर्वात्मभावम् एव इच्छ इति। एवम् आदित्यः स्तूयते।।२२।।

पाठगतप्रश्नाः

३८. प्रजापतिश्चरति गर्भे इति मन्त्रांशः कस्य सूक्तस्य। कश्चात्र प्रजापतिः।

३९. तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीराः। अत्र कस्य योनिं पश्यन्ति। का च योनिः। के च धीराः।

४०. तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा।। कस्मिन् तस्थुः।

४१. पूर्वो यो देवेभ्यो जातः। अत्र को जातः।

४२. नमो रुचाय ब्राह्मये। इत्यत्र रुचशब्दार्थः कः। ब्राह्मये इत्यस्य मूलशब्दम् अर्थं च लिखत।

४३. तस्य देवा असन् वशे इत्यत्र कस्य वशे देवाः। किमत्र तात्पर्यम्।

४४. देवा अग्रे तदब्रुवन्। किम् अब्रुवन्।

४५. श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति अत्र का श्रीः। कस्य पत्न्यौ।

पुरुषस्वरूपम् दुरवगाहम्। विभिन्नैः प्रकारैः तस्य प्रकटनं कर्तुं शक्यते। पुरुषसूक्तं सुप्रसिद्धं सम्प्रति अपि। सर्वत्र पूजादिषु अपि अस्य प्रयोगः अव्याहतरूपेण भवति एव। अत्र पुरुषस्वरूपद्वयम् प्रदीयते। एतेन अध्येता अवच्छेद् यद् एकस्यापि विषयस्य भिन्नशैल्या प्रकटनं सम्भवति। अतः अत्र पदत्तप्रकारात् भिन्नेन प्रकारेण छात्रः स्वस्य उत्तराणि सिद्धानि कुर्यात्। यद्यपि पुरुषस्वरूपं तदेव वर्तते। तत्र भेदो नास्ति, भेदस्तु प्रकटशैल्यामस्ति। अतः न पुनरुक्तिदोषः।

१८.४) पुरुषस्वरूपम्

ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य नवतितमं सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं सूक्तं पुरुषसूक्तम् इत्यभिधानेनाभिधीयते। अस्य सूक्तस्य देवता हि अव्यक्तमहदादिविलक्षणः चेतनः पुरुषः प्रजापतिरिति। अयं पुरुषः वैदिकपरम्परायाः पराकाष्ठा तथा परा गतिरिति स्वीक्रियते। तथाह्याम्नातं कठोपनिषदि-

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः।।इति।।

पुरि शेते इति विग्रहे पुरुषशब्दस्य निष्पत्तिः। यथोक्तं शतपथब्राह्मणे – "अथ यस्मात् पुरुषमेधो नामेमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषोऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात् पुरुषः।" इति। पुरुषसूक्ते तत्स्वरूपस्य विस्तररूपेण विवरणं प्राप्यते।

मानवानां सामान्यतः एकं शिरः, लोचनयुगलं तथा पादयुगलं च वर्तन्ते, परन्तु अस्य पुरुषस्य सर्वव्यापित्वात् सर्वज्ञत्वात् तथा सर्वत्र विचरणशीलत्वाच्च महती विशिष्टता वर्तते। तथाहि अस्य पुरुषस्य सहस्रं शिरांसि तथा सहस्रं नेत्राणि सहस्रं च पादानि सन्ति। अत्र सहस्रशब्दः उपलक्षणमात्रं वर्तते, सहस्रपदस्यात्र असङ्ख्यमित्यर्थः। उच्यते च-

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलम्॥इति।।

यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्य अवयवाः, तथैव अतीतागामिनोरपि कल्पयोः सर्वे विराजः अवयवा एव। स परमात्मा पुरुष एव जगतः सर्वम्, नान्यत्। जगतः परमात्मसर्वस्वत्वं भगवता श्रीकृष्णेनापि ध्वन्यते- "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" (१०.४२) इति। सोऽयं सर्ववेदान्तवित् परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्-देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवः अभवत्।

अस्य विराट्पुरुषस्य अङ्गेभ्य एव निखिलप्रपञ्चस्य जनिरिति युक्तमेव तस्य महत्त्वम्। तथाहि पुरा देवाः यज्ञेन प्रपञ्चस्य सृष्टिम् इष्टवन्तः। किन्तु बाह्यद्रव्याभावात् हविषं विना यज्ञस्य असम्भवत्वात् च पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य मानसं यागं चक्रुः देवाः, उच्यते च- "यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत" इति। तस्मादेव यज्ञात् ऋचः सामानि यजूंषि, गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि तथा अश्वगर्दभादयश्च पशवः उत्पन्नाः। अस्य महतः पुरुषस्य मुखाद् ब्राह्मणानामुत्पत्तिः।राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः तस्य बाहुभ्यां निष्पादितः। ऊरुभ्यां वैश्यस्य तथा पादाभ्यां शूद्रस्योत्पत्तिः। तदुक्तम्-

ब्राह्मणोऽस्य मुखामासीद्बाहू राजन्यः कृतः।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥१३॥इति।।

एवमेव प्रजापतेः मनसः चन्द्रमाः जातः, चक्षुर्भ्यां रविः, मुखाद् इन्द्राग्नी देवौ तथा प्राणाद् वायुः जातः। अन्तरीक्षादयो लोकाः प्रजापतेः नाभेर्जाताः, शीर्ष्णश्च द्यौः उत्पन्नः, पादाभ्यां भूमिस्तथा श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः। एवंरूपेण दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः, ऋगादिवेदाः, ब्राह्मणादयो मनुष्याः, प्रकृतिस्थसूर्यचन्द्रादयः सर्वे एव तस्यैव प्रजापतेः अङ्गभूताः सन्तीति शिवम्।

१८.५) पुरुषस्वरूपम्

वेद एवाखिलधर्ममूलम्। ऐहिकामुष्मिकोभयविधफलावाप्तेः अपूर्वं साधनं वेदयति भगवान् वेदः। यद्यपि तत्र कर्मकाण्डभूयिष्ठा मन्त्राः प्राचुर्येण प्राप्यन्ते तथापि आत्मतत्त्वप्रतिपादकानां मन्त्राणां नाल्पं महत्त्वमस्ति। भगवदभिन्नत्वात् परोक्षत्वात् वेदोऽयं दुरवगाहः। आत्मयाथात्म्यनिर्णय एवास्य मुख्यं लक्ष्यम्। कर्ममुख्याय कर्माणि विधत्ते साधकानां हितार्थमयं वेदः। अत एव कर्मभिः सह तत्त्वप्रतिपादनपरं सूक्तं स्थाने स्थाने समाम्नातम्। तेषु पुरुषसूक्तमतिप्रसिद्धमिति वेदविदो वदन्ति।

शुक्लयजुर्वेदस्य एकत्रिंशाध्याये सूक्तमिदमाम्नायते। ऋग्वेदस्य अष्टमाष्टके षष्ठसूक्तमिदं चकास्ति। षोडशभिः ऋङ्मन्त्रैः सुशोभते एतत् सूक्तम्। ऋषिर्नारायणः ऋचामासाम् ईक्षिता। प्रसिद्धः पुरुषोऽत्र देवता। अन्त्यायाम् ऋचि त्रिष्टुप् छन्दः, शिष्टासु तु अनुष्टुभः। अस्मिन् सूक्ते पुरुषस्वरूपं सुनिरूपितम्। ननु कोऽयं निरूप्यः पुरुष इति चेदुच्यते- पुरं शरीरं तस्मिन् शेते इति पुरुषः। तदुक्तं महाभारते-

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम्।

व्याप्य शेते महात्मा यस्तस्मात् पुरुष उच्यते।। इति।

यद्वा अस्तेः व्यत्यस्ताक्षरयोगात् आसीत् पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुष इति। तदाह श्रुतिः- पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति। अथवा पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सत्त्वेषु सीदतीति। पुरुणि फलानि सनोति इदातीति वा। पुरुणि भुवनानि संहारसमये स्यति अन्तं करोतीति वा , पूर्णत्वात् पूरणाद् वा सदनात् वा पुरुष इति।

उपर्युक्तार्थविशिष्टः अव्यक्तमहदादिविलक्षणः चेतनः सर्वप्राणिसमष्टिरूपः ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यः पुरुषः अनन्तैः शिरोभिः चक्षुभिः चरणैश्च चकासद् अस्ति। अनेन पुरुषस्य सर्वव्यापित्वमुच्यते। स्मृतावपि आकाशं, वायुः, अग्निः, सलिलं, महिः, ज्योतींषि, सत्त्वानि दिशः, द्रुमाः इत्येतानि सर्वाणि पुरुषस्य शरीरत्वेन कल्पितानि। ईदृशानुभावोऽयं पुरुषः सर्वेषां प्राणिनां नाभेः सकाशाद् दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि तिष्ठन्नस्ति। अत्रार्थे अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्, इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम्। अथवा ब्रह्माण्डगोलकरूपां भूमिं सर्वतः तिर्यक् ऊर्ध्वम् अधश्च व्याप्य विराजते पुरुषोऽयम्। एतेन ब्रह्मवादिनां ब्रह्मण इव पुरुषस्य जगदुपादनत्वं श्रुतिसम्मतम्।

यदिदं वर्तमानं जगद् भासते तत्सर्वं पुरुषस्वरूपमेव। एतेन अज्ञानिनां दृष्ट्या यज्जगत्, ज्ञानिदृशा तत्पुरुष एव। रज्जौ सर्पज्ञानमिव पुरुषे जगज्ज्ञानम् अज्ञानम्। न केवलं वर्तमानम्, अतीतं भविष्यं च जगतः पुरुष एव इति वदन्त्या श्रुत्या पुरुषस्य नित्यत्वमाम्नातम्। अयमेव पुरुषः अमृतत्वस्य तथा मुक्तेरीशः। यो हि मोक्षेश्वरो न स म्रियते। यतः प्राणिनां भोग्येन निमित्तेन स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति पुरुषः, ततः प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारात् नेदं तस्य वास्तविकं रूपम्।

अतीतानागतवर्तमानरूपां निखिलं जगत् पुरुषस्य स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। वास्तवः पुरुषस्तु इतोऽप्यतिशयेन अधिकः। अस्य कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि चतुर्थांशत्वेन कल्पितानि। अवशिष्टः त्रिपाद् विनाशरहितं सत् स्वप्रकाशरूपे व्यवतिष्ठते इति शम्।

१८.६) पुरुषसूक्तस्य सारांशः

शुक्लयजुर्वेदस्य एकत्रिंशत्तमेऽध्याये वर्तते पुरुषसूक्तम्। तत्र सूक्ते षोडशमन्त्रा आम्नाताः। तत्र नारायणनाम्ना ऋषिः पुरुषो देवता। अन्त्यो मन्त्रः त्रिष्टुप्छन्दसा आम्नातः।

॥पुरुषसूक्तम्॥

अनन्तपाद-लोचन-मस्तकसमन्वितः परमेश्वरः पुरुषः ब्रह्माण्डगोलकरूपां धरित्रीं सर्वतो व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितस्थानम् अतिक्रम्य प्राणिनां हृदि अवस्थितः। यत् सर्वम् उत्पन्नं, यद् वा सर्वम् उत्पत्तिमेष्यति तत् सर्वं पुरुष एव। अतीतानागतवर्तमानकालिकवस्तूनि सर्वाणि एव पुरुषः। अयं पुरुषः अमरत्वस्य स्वामी। अपिच ये अन्नेन वर्धन्ते तेषामपि पुरुषोऽयम् ईश्वरः। अतीतादिकालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि अस्य चतुर्थोऽशः। अवशिष्टं त्रिपाद् विनाशरहिते स्वप्रकाशस्वरूपे स्वर्लोके विद्यते। त्रिकालात्मकं जगदिदं पुरुषस्य महिमा। नेदं पुरुषस्य वास्तवं स्वरूपम्। अतो महिम्नोऽपि अतिशयेन वर्तते पुरुषः। त्रिचतुर्थांशः ब्रह्मस्वरूपः पुरुषोऽयं अज्ञानकार्यात् संसारात् बहिर्भूतः अत्रत्यैः गुणदोषैः अस्पृष्टः सन् उपरिष्टात् अमृते दिवि उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्यास्य सोऽयं चतुर्थांशः इह मायामये लोके पुनरभवत्। सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनः आगच्छति। ततः मायायागागत्यानन्तरं देवमनुष्यादिरूपेण विविधः सन् चेतनाचेतने अभिलक्ष्य चतुर्दिक्षु व्याप्तवान् अस्ति।

तस्माद् आदिपुरुषाद् विराड् उत्पन्नः। तमेव देहमधिकरणं कृत्वा यत्र एकः पुमान् अजायत। स सर्वज्ञः स्वकीयमायया विराड्देहं विराड्रूपं सृष्ट्वा तत्र स्वयमेव जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी जीवोऽभूत्। स विराडातिरिक्तो मनुष्यादिरूपोऽभूत्। स क्रमशः मनुष्यादीन् जीवान्, भूमिं, जीवशरीराणि च ससर्ज।

शरीरेषु उत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं तं पुरुषं हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य मानसं यागं सङ्कल्पितवन्तः। तस्य यागस्य ग्रीष्मर्तुः इन्धनविशेषः, वसन्तर्तुः आज्यं तथा शरदृतुरासीद् हविः। किञ्च अस्य साङ्कल्पिकयागस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधय आसन्। द्वादश मासाः पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोका आदित्यश्च एकविंशतिः पदार्थाः एकविंशतिदारुयुक्तेन्धनत्वेन भाविताः। यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्ध्वा बर्हिषं मानसे यज्ञे सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूला देवा ऋषयश्च प्रेक्षितवन्तः। तस्मात् दधिमिश्रितमाज्यं सम्पादितम्। तेन सम्भृतेन पृषदाज्येन वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्यान् च पशून् ते देवा उत्पादितवन्तः। पुनरपि तस्माद् मुखात् खग-मृग-छाग-मेष-हय-गवय-गर्धव-धेनवः जाताः। क्रमशः गायत्र्यादीनि छन्दांसि समुत्पन्नानि। ऋगादिदेवा अपि तस्माद् यज्ञाद् जज्ञिरे।

यज्ञपुरुषस्य मुखात् ब्राह्मणः, बाहुभ्यां क्षत्रियः, उरुभ्यां वैश्यः, पादाभ्यां च शूद्रः इति वर्णचतुष्टयं समुत्पन्नम्। पुनरपि तस्य मनसः सकाशात् चन्द्रमाः, चक्षुषः सूर्यः, मुखादिन्द्रः अग्निश्च, कर्णाभ्यां वायुः, प्राणश्च अजायन्त। यथा देवाः प्रजापतेः मनःप्रभृतिभ्यः चन्द्रादीन् कल्पितवन्तः, तन्नाभेः अन्तरीक्षं, शिरसः स्वर्गं, पादाभ्यां भूमिं, प्राच्यादिदिशस्तथा भूर्भुवादिलोकान् देवा उत्पादितवन्तः इति। तथाहि पुरुषसूक्ते उक्तम्-

नाभ्यासीदन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत।।इति।।

पाठसारः

अस्मिन् पुरुषसूक्ते आदौ पुरुषस्वरूपं वर्णितम्। स विराडाख्यः पुरुषः सहस्रशिरोयुक्तः सहस्राक्षियुक्तः। यद्यपि स समग्रब्रह्माण्डं व्याप्य तिष्ठति तथापि दशाङ्गुलपरिमितस्थानम् अधिकं वर्तते। अनेन तस्य ब्रह्माण्डात् बहिरपि विद्यमानत्वं ज्ञायते। यत् किमपि दृश्यमानं तत् सर्वमपि स पुरुष एव। स च भूतभविष्यदतीतकालीनः। एवं तस्य अमरणधर्मित्वं ज्ञायते। अस्य एवं महिमा यत् अस्य ऐश्वर्यात् अपि बृहत्। स सर्वेषु स्थावरजङ्गमवस्तुषु विद्यमानः। आदिपुरुषात् विराट् उत्पन्नः, विराजः जीवात्मा उत्पन्नः अभवत्। उत्पन्नात् परमेव स स्वयमेव विराजः देवमनुष्यरूपेण पृथक्कृतवान्। तदनन्तरं पृथिवी उत्पन्ना, ततः जीवात्मनः कृते शरीरं निर्मितम्। यदा देवाः पुरुषरूपहविषा यज्ञं सम्पादितवन्तः तदा वसन्तर्तुः घृतं, ग्रीष्मर्तुः ईन्धनं, शरदृतुः हविरासन्। ततः पुरुषस्य जलेन स्नानादिकं वर्णितम्। ततः पुरुषः वायौ विचरतः पक्षिणः, आरण्यकान् पशून्, ग्राम्यान् पशून् च सृष्टवान्। एवं सर्वहुतः यज्ञात् ऋगादिवेदान्तर्भूतमन्त्राः गायत्र्यादिछन्दांसि च अजायन्त। तस्मात् यज्ञात् अश्वाः पशवः गावः इत्यादयः अजायन्त। अस्य पुरुषस्य मुखात् ब्राह्मणाः, बाहुभ्यां क्षत्रियाः, ऊरुभ्यां वैश्याः, पादाभ्यां शूद्राः, नाभिप्रदेशात् अन्तरिक्षमण्डलं, शिरसः द्युलोकः, पादाभ्यां भूमिः, कर्णाभ्यां दिशः अजायन्त। एवं लोकाः रचिताः। सूक्तस्य अन्ते एवं वर्णितं यत् देवाः यज्ञेन यज्ञपुरुषं पूजितवन्तः। स एव धर्मः। तस्य उपासकाः स्वर्गलोकं प्राप्नुवन्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. पुरुषसूक्तस्य सारं लिखत।
२. पुरुषस्य कस्मात् अङ्गात् किं किम् उत्पन्नम् इति मन्त्रानुसारेण व्याख्यात।
३. सर्वहुतः यज्ञात् किं किम् उत्पन्नम् इति मन्त्रानुसारेण व्याख्यात।
४. पुरुषस्वरूपं वर्णयत।
५. एतावानस्य महिमा...इति प्रतीकोद्धृतम् मन्त्रं सम्पूर्णम् उद्धृत्य व्याख्यात।
६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः... इति प्रतीकोद्धृतम् मन्त्रं सम्पूर्णम् उद्धृत्य व्याख्यात।
७. सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः... इति प्रतीकोद्धृतम् मन्त्रं सम्पूर्णम् उद्धृत्य व्याख्यात।
८. वेदाहमेतं पुरुषम् इति प्रतीकोद्धृतम् मन्त्रं सम्पूर्णम् उद्धृत्य व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरपूगः-१

१. नारायणः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, १६-त्रिष्टुप्, विराट् पुरुषः देवता।

२. ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थितः।

३. स्वामी।

४. सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि।

५. दिवि।

६. जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्।

७. विश्वानि।

८. उत्पूर्वकात् इधातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने।

९. साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम्।

१०. शरीराणि।

उत्तरपूगः- २

११. वसन्तः।

१२. ग्रीष्मः।

१३. शरत्।

१४. साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकुलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः।

१५. सर्वहुतः यज्ञात्।

१६. उभयोः दन्ताः येषां ते।

१७. पृष्-धातोः शतृप्रत्यये, पृषत् च तद् आज्यं च।

१८. प्रपूर्वकात् उक्ष्-धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने।

१९. वायुशब्दात् यत्प्रत्ययः, ततः द्वितीयाबहुवचनम्।

२०. जन्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।

उत्तरपूगः- ३

२१. ब्राह्मणः।

२२. क्षत्रियौ।

२३. वैश्यौ।

२४. शूद्रौ।

२५. मनसः।

२६. सूर्यः।

२७. इन्द्रः अग्निश्च।

२८. अन्तरिक्षम्।

२९. द्यौः।

३०. भूमिः।

उत्तरपूगः-४

३१. अद्भ्यः सम्भृतः इति पुरुषसूक्ते उपात्ता षट् मन्त्राः शुक्लयजुर्वेदीयाः वर्तन्ते। तत्र पुरुषसुक्तस्यैव अंशभूतः। तत्र उत्तरनारायणीयसूक्तम्। शुक्लयजुर्वेदः। ३१ अध्यायः।

३२. पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः।

३३. देवत्वमाजानमग्रे इत्यत्र द्विविधा देवा व्याख्याकारेण उक्ताः। कर्मदेवाः आजानदेवाः च। कर्मणा उत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः। सृष्ट्यादौ उत्पन्नाः आजानदेवाः। ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः।

३४. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् इत्यत्र पुरुषस्य महत्त्वं हि सर्वोत्कृष्टत्वं देशकालाद्यवच्छेदरहितत्वम्।

३५. आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इत्यत्र तमःपदार्थः अविद्या।

३६. यः तमसः परः तम् महान्तम् देशकालाद्यवच्छेदरहितम् आदित्यवर्णं पुरुषं विदित्वा मृत्युम् अत्येति।

३७. नान्यः पन्थाः अयनाय विद्यते। मृत्योः अतिक्रमाया, मृत्युराहित्याय। पन्थाः - यः तमसः परः तम् महान्तम् देशकालाद्यवच्छेदरहितम् आदित्यवर्णं पुरुषं विदित्वा एव मरणातिक्रमः नान्यथा।

उत्तरपूगः-५

३८. प्रजापतिश्चरति गर्भे इति मन्त्रांशः पुरुषसूक्तस्य। परन्तु वस्तुतः शुक्लयजुर्वेदे विद्यमानस्य नारायणीयसूक्तस्यास्ति। प्रजापतिरत्र सर्वात्मा आदित्यः पुरुषः, यो मायया प्रपञ्चरूपेण उत्पद्यते।

३९. पुरुषसूक्तोक्तपुरुषस्य योनिं स्थानं स्वरूपं परिपश्यन्ति धीराः ब्रह्मविदः, अहं ब्रह्मास्मि इति जानन्ति।

४०. तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा।। इत्यत्र कारणात्मनि ब्रह्मणि पुरुषे तस्थुः।

४१. पूर्वो यो देवेभ्यो जातः। अत्र यो देवेभ्यः आतपति, यो देवां पुरोहितः स प्रजापतिः जातः।

४२. नमो रुचाय ब्राह्मये। इत्यत्र रोचते असौ इति रुचः, दीप्यमानः इति रुचशब्दार्थः। ब्राह्मये इत्यस्य मूलशब्दः ब्राह्मिः। ब्रह्मणः अपत्यं ब्राह्मिः।

४३. देवाः ब्रह्मणः अपत्यम् आदित्यम् उत्पाद्य उक्तवन्तो यद् यो ब्राह्मणः आदित्यम् उक्तविधिना उत्पन्नम् जानीयात् तस्य देवा वशे स्युः। आदित्यस्य उपासको जगत्पूज्यो भवेत् इति अत्र तात्पर्यम्।

४४. देवाः ब्रह्मणः अपत्यम् आदित्यम् अग्रे उत्पाद्य अब्रुवन् यद् यो ब्राह्मणः आदित्यम् उक्तविधिना उत्पन्नम् जानीयात् तस्य देवा वशे स्युः इति। आदित्यस्य उपासको जगत्पूज्यो भवेत् इति अत्र तात्पर्यम्।

४५. श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति अत्र आदित्यः पुरुषः यया सर्वजनाश्रयणीयो भवति सा श्रीः। श्रीयते अनया श्रीः संपद् इत्यर्थः। आदित्यस्य पुरुषस्य प्रजापतेः पत्न्यौ।

॥ इति अष्टादशः पाठः ॥

